

Տաթևիկ ՍՈՂՈՍՈՆՅԱՆ

ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն, ք.գ.թ., ասիսիստենտ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ «ԵՐԿԻՐ ՆԱԻՐԻ» ՎԵՊԻ ԴԱՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՄԵԿԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Եղ. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպը հայ գրականության ամենաբազմաշերտ, դժվար վերծանվող և բովանդակությամբ ու կառուցվածքով ամենաբարդ ստեղծագործություններից է: Գեղարվեստական առումով այն միանգամայն նոր խոսք է հայ պատմավիպասանության մեջ: Տպագրման առաջին իսկ օրից վեպը բուռն քննարկումների, հակասական և հաճախ իրարամերձ կարծիքների է արժանացել: Հոդվածում փորձ է արվում վեպի դասական և ժամանակակից մեկնությունների գույքորոշությամբ ներկայացնել տարբեր մեկնաբանների յուրատեսակ գնահատականները, բնորոշել վեպի բնույթը, տեղն ու դերը հայ և համաշխարհային գրականության մեջ:

Բանալի բառեր՝ բազմաշերտ վեպ, իրարամերձ կարծիքներ, երկփեղկվածություն, երգիծակա, պոեմանման վեպ, ենթատեքստ, քաղաքական սահմանային իրավիճակ, կորուսյալ հայրենիքի խորհրդանիշ, կերպարներ:

Т.Согомонян

СОВРЕМЕННЫЕ И КЛАССИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РОМАНА «ЕРКИР НАИРИ» ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА

Роман Чаренца «Еркир Наири» является одним из самых сложных произведений армянской литературы с труднодоступным и отличным содержанием и структурой. С точки зрения искусства, это совершенно новое слово в армянской истории жанра романа. С самого первого дня публикации роман получил противоречивые и часто противоположные мнения на бурных дискуссиях и дебатах.

В статье предпринята попытка представить уникальные интерпретации разных комментаторов в сочетании с классической и современной интерпретацией романа, охарактеризовать природу, место и роль романа в армянской и мировой литературе.

Ключевые слова: многоуровневый роман, противоречивые мнения, двойность, комедийный роман, подтекст, политическая критическая ситуация, символ потерянной родины, изображение.

T. Soghomonyan

**THE CLASSICAL AND MODERN INTERPRETATIONS OF
“YERKIR NAIRI” NOVEL OF YEGHISHE CHARENTS**

The novel Nairi Land by Yeghishe Charents is one of the multilayer and the most complicated works of Armenian literature with hardly decoded and distinctive content and structure. In terms of fiction it is a completely new word in Armenian historical novel genre. From the very first day of publication, the novel has received controversial and often contradictory opinions of hot discussions and debates.

In this article we attempt to present the unique estimations of the novel by different authors thus combining classic and modern interpretations of the novel characterizing the nature, place and role of the novel in the Armenian and world literature.

Key words: multilayer novel, controversial ideas, splitting, comic novel, poem novel, context, political emergency situation, symbol of the lost homeland, imaging.

Գրականության մեջ կան անհատներ, որոնք իրենց բացառիկ տաղանդով, գեղագիտական, փիլիսոփայական թարմ հայացքներով նոր ուղղություն են բացում գրական գործընթացում՝ դառնալով փորձարար, ուղենիշ և մարգարե: Այդպիսի հանճարեղ դեմք է 20-րդ դարի մեծանուն բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը, որի անունը ռումբի պես պայթեց, վերափոխաստավորվեց մի ողջ դարաշրջան և դարձավ պայքարի և մարտիրոսացման խորհրդանիշ: Չարենցը նաև խոշտանգված ու կորսված մի ողջ եզերքի խորհրդանիշ է: Ծնողները բնիկ պոլսահայեր էին՝ Մակու քաղաքից: 1895-ին նրանք տեղափոխվում են Կարս, որտեղ էլ ծնվում է Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյանը: Գավառական այդ փոքրիկ քաղաքում անցել է մեծ հանճարի անհանգիստ և որոնումներով լի մանկությունը, գավառական այդ փոքրիկ քաղաքին հրաժեշտ չտված՝ նա մտավ մեծ կյանքի հորձանուտը՝ իր կարճատև կյանքը դարձնելով *գիրք անձնագոհության, ազնվության և ճշմարտության*:

Քաջատեղյակ լինելով հայ և համաշխարհային մշակութային գործընթացին՝ Չարենցն իր տաղանդի գործությունը փորձել է գրական գրեթե բոլոր ժանրերում: Որոնումը նրա տարերքն էր: Անցյալ դարի 20-ական թվականներին Աբովի և Վշտունու հետ հրատարակում է «Երեքի» դեկլարացիան, տպագրում «Ստանդարտ» ամսագրի միակ համարը: Ֆուտուրիստական տրամադրություններով, երբեմն նույնիսկ ծայրահեղությունների դիմելով՝ փորձում է անտարբերության նիւրից հանել գրական կյանքը: «Ձախ» որոնումների այս շրջանում Չարենցը գրեց «Ամենապոեմ» (1920-1921), «Ռոմանս անսեր» (1922), «Մաճկալ Սաքոյի պատմությունը», «Չարենց-Նամե» (1922), «Պոեզոգություն» գործերը: Իսկ նրա «Երկիր Նաիրին» (1921-1924) իր տեսակի մեջ անկրկնելի երևույթ է հայ գրականության մեջ:

Հնօրյա ծննդավայրից միայն հուշեր էին մնացել, հիշատակի փշրանքներ և քարացած վկաներ: Այս հիշատակներն ամբողջացնելու և բազմաթիվ

ինչուների պատասխան գտնելու համար Չարենցը գրեց «Երկիր Նաիրի» վեպը: Ինչո՞ւ «Երկիր Նաիրի» և ինչո՞ւ Տերյանից բնաբան:

Գրականագիտությունը միշտ էլ արժևորել է այս կամ այն ստեղծագործության գրման շարժառիթները, նախապատմությունն ու ազդակները, ժամանակաշրջանը՝ դիտարկելով դրանք որպես ստեղծագործության վերլուծության էական դրվագներ: Ինչպես հայտնի է, Չարենցի վեպը գրվել է քաղաքական և հասարակական բավականին բարդ ու սահմանային իրավիճակում: Այդ օրերի ամենահմուտ քաղաքագետն անգամ չէր կարող նույնիսկ ենթադրյալ ուրվագծումով տալ վաղվա օրվա նկարագիրը: Չարենցն արձագանքեց վեպով, որովհետև ինչպես ինքն է ասում՝ չգրել չէր կարող:

«Երկիր Նաիրին» հայ գրականության ամենից դժվար վերծանվող, իր բովանդակությամբ ու կառուցվածքով ամենաբարդ ստեղծագործություններից է: Տպագրման առաջին իսկ օրից վեպը բուռն քննարկումների, հակասական և հաճախ իրարամերժ կարծիքների է արժանացել: Տիրող հասարակարգի համատեքստում միանգամայն հասկանալի է գրքի ռուսերեն հրատարակչության խմբագիր Մ. Շահինյանի կարծիքը: Ստեղծագործությունը համարելով երեք ցիկլով էպոս՝ նա դիտողություններ է անում բոլշևիկների կերպարների անլիարժեքության կապակցությամբ՝ ընդգծելով, որ բոլշևիկ Մարութի կերպարն ավելի թույլ է կերտված, քան դաշնակ Մագուրի Համոյի:

Բավականին սխեմատիկ է Ս. Աղաբաբյանի բնորոշումը, նա վեպի հղացման գաղափարը կապում է Չարենցի ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանի հետ: Գրականագետը վեպը համարել է «պամֆլետ», «զայրույթով լցված ելույթ», «ազգային արժեքների անվերապահ պսակագերծում» և դառը հեգնանքով գրված գործ:

«Եթե Վահան Տերյանի և, առհասարակ, հայ ժողովրդի մեծագույն հատվածի՝ նրա դեմոկրատիայի համար «Երկիր Նաիրին» պատերազմի արյունոտ մագիլներում կործանվող ժողովրդի փրկության զինադրոշն էր, սպասվող վերածնության և հույսի խորհրդանշանը, քաղաքական ազատության և ազգային կուլտուրայի արժեքների պահպանման խարիսխը, ապա դեմոկրատիայի տարերքից հեռու կանգնած սոցիալական ուժերի, մասնավորապես դաշնակցության կուսակցության վարիչների ու գաղափարախոսների համար դա մի միֆական աշխարհ էր՝ հետնաշխարհ, որի տեսլացած պատկերների հետ էին առնչվում հայ բուրժուազիայի դասակարգային բաղձանքները,- գրում է Ս. Աղաբաբյանը և շարունակում,- եթե հայ դեմոկրատիայի համար Նաիրին անպարտ երկրի ապագա հառնումի հենարանն էր, ապա նեղահայաց ազգայնական գործիչների համար Նաիրին այն թգատերն էր, որ կոչված էր «զաղտնագրելու» նրանց դասակարգային ակնկալությունները»¹:

¹ *Աղաբաբյան Ս., Հայ սով. գրակ. պատմ., հ. 1-ին, Եր., 1986, Երևան, էջ 282-283:*

«Երկիր Նաիրի» և «Ես իմ անուշ Հայաստանի»։ Չարենցն ինչպե՞ս կարողացավ հաշտեցնել մահերգն ու օրհներգը։ Երկու Չարենց, թե՛ նույն անհատի երկվություն։ Իրար հաջորդող գնահատականներում փոքր-ինչ մեղմացվում է քննադատի մոտեցումը։ Հայրենիքի բարբարոսական խոշտանգման ականատեսը ժխտումով հաստատում է, համենայն դեպս Չարենցն անկեղծ է և՛ ժխտման, և՛ հաստատման պարագայում։

Վեպին համանման մոտեցում ունի նաև Հր. Թամրազյանը։ «Երկիր Նաիրին» նա համարում է երգիծական նմուշի վեպ, որը, անկասկած, առնչություն ունի Օտյանի, Պարոնյանի վեպերի հետ, վերոնշվածում առաջ է քաշվում քաղաքական մեծ խնդիր՝ վեր հանել մի ամբողջ եզերքի պատմությունն ու ճակատագիրը։ «Նա հյուսում է,- գրում է Հր. Թամրազյանը,- քաղաքական բազմակերպ անցքերի ու հոսանքների գեղարվեստական պատմությունը։ «Երկիր Նաիրին» երգիծական բազմաթեմա վեպ է, ուր կենցաղային ու սոցիալական երգիծանքի հետ միասին բարձրանում և հատկապես ընդգծվում է քաղաքականը»¹։

Գրականագետն առանձնացնում է նաև Չարենցի՝ կերպարակերտման յուրահատուկ մոտեցումը, որը խիստ տարբերվում է կերպարակերտման դասական եղանակներից։ Ըստ նրա՝ հեղինակը գերադասում է ստեղծել էպիգոտիկ կերպարներ, չխառնվել նրանց կենսագործունեությանը, չխառնվել դեպքերի ընթացքին, պատմել ինչպես եղել է։

Ազատ Եղիազարյանը Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպը համարել է միջազգային ասպարեզում հայ արձակի առաջին լուրջ հայտը։ Նա գրողի աշխարհայացքում «Ազգային երազից» «Երկիր Նաիրի» սկզբունքային փոփոխություններ չի նկատում։ «Այն, ինչ ասված էր երազի հնարանքի միջոցով, այժմ ներկայանում է իբրև ճշմարտություն հայրենի քաղաքի և ամբողջ Հայաստանի ճակատագրի մասին։ Այժմ Չարենցը վերլուծում է իրական դեպքերը և իրական մարդկանց գործողությունները», - գրում է Ա. Եղիազարյանը²։

Այնուհետև տարբեր նրբերանգներով գրականագետը ցույց է տալիս Չարենցի երկփեղկվածությունը. «Երազը պետք է դառնար երգիծանքի առարկա, որովհետև այն կապ չուներ իրականության հետ։ Չարենցը վերաիմաստավորում է Երկիր Նաիրին», - եզրակացնում է Եղիազարյանը³։

Վեպում գլխավոր հերոսներ չունենալու և այդ մասին մի քանի անգամ շեշտելու՝ Չարենցի մտայնությունն («Բայց այս առթիվ ես, մի անգամ ընդմիջտ, հարկադրված եմ ասել, որ սույն իմ այս վեպում չկա և երևի չի էլ լինելու և ոչ մի «հերոս» - և այս տխուր հանգամանքում, կարծում եմ, ոչ թե ես եմ մեղավոր, այլ նաիրյան այդ քաղաքը, որովհետև - ի՞նչ, ի՞նչ «հերոսներ» կարող են դուրս գալ, ասենք, **Գեներալ Արշից** կամ Համո

¹ *Թամրազյան Հր., Եղիշե Չարենց, Եր., 1981, էջ 249:*

² *Եղիազարյան Ա., Չարենցը և պատմությունը, Եր., 1997, էջ 48:*

³ *Նույն տեղում, էջ 49:*

Համբարձումովիչից- Մագուրի Համոյից... Գուցե Մեռելի Ենո⁹քը հարմար **«հերոս»** լիներ, կամ **Կինտաուրի Միմո⁹նը**, կամ, վերջապես- **Տելեֆոն Մեթո⁹ն...** Է, թողնենք այս հարցը, սիրելի՛ ընթերցող, և անցնենք, քանի շուտ է, մեր ընտրած քաղաքի **«օրերին ու վաստակներին»** և, ո՛վ գիտե, կարող է պատահի, որ դեպքերի բերումով այդ աննշան բնակիչներից շատ շատերը հանկարծ դուրս գան **հերոսապանած հերոսներ**- դժբախտ ու հերոսական օրերի բերումով՝ դժբախտանան ու հերոսանան:»¹⁾ առիթ է տալիս գրականագետին ընդգծել, որ դա հեղինակի գեղագիտական ծրագրի կարևոր կետերից մեկն է. այդ քաղաքում հերոսներ չկան, մարդիկ շատ մանր են հերոսներ լինելու համար: Մեր կարծիքով վիճարկելի են նմանօրինակ բնորոշումները:

Երկփեղկվածության երևույթը, սակայն, նորից մեղմացնում է գույները, երգիծանք, որի մեջ ավելի շատ ցավ կա, քան ծիծաղ, սա է Եղիազարյանի կարծիքով վեպն ընկալելու կարևոր բանալիներից մեկը՝ հասկանալ ողբերգության հանելուկը և լուծել այն, հասկանալ Չարենցի դիրքորոշումը:

Վեպը գրելու ընթացքում Չարենցը կոմկուսի անդամ էր, գրականագետը դրանով է բացատրում հեղինակի վերաբերմունքն ու մտայնությունը:

Տարիների ընթացքում հասարակական-քաղաքական փոփոխություններին զուգընթաց, բացվեցին բոլոր փակ գորոցներն ու մինչ այդ անձեռնմխելի արխիվները, որն օգնեց նոր լույսի տակ տեսնել այնպիսի գրողներ, ինչպիսիք են Մահարին, Բակունցը, Չարենցը: Գրվեցին մենագրություններ, ուսումնասիրություններ և փաստագրություններ:

Այս բնագավառում անուրանալի աշխատանք է կատարել Դ. Գասպարյանը, որի վերլուծություններն ու հրապարակումները նոր երանգ ավելացրին չարենցագիտության (և ոչ միայն) մեջ:

Գրականագետի կարծիքով մեծ հանճարի մասին մինչ այդ հնչած որակումները բավականին միակողմանի են. «Այդ միակողմանիությունը խորացավ վերջին տասնամյակներին «Երկիր Նաիրիի» մասին գրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններում և ներթափանցեց բուհական ու դպրոցական դասագրքերի մեջ:

Ինչո՞ւ այդպես, որովհետև նրանում տեսել են միայն ազգային-ազատագրական պայքարի ծանր, դժվարին ժամանակներում իրենց կյանքը հայրենիքին նվիրած գործիչների ծաղրանկար և ամենասրբազան պայքարին ու ցավագին ապրումներին ուղղված երգիծանք»²⁾:

«Երգիծանք» և «սատիրա» եզրույթները համահունչ չեն վեպի բնույթին, քանզի այն դրամատիկական ու ողբերգական է՝ երգիծանքի թեթև շղարշով պատված:

¹ **Եղիշե Չարենց**, *Երկիր Նաիրի*, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1977, էջ 51:

² **Գասպարյան Դ.**, *Փակ դռների գաղտնիքը*, «Ապոլոն» հրատ., Երևան, 1994, էջ 314-315:

Վեպի բարդ կառուցվածքին հատկանշական են նույն բնագրի տարբեր և նույնիսկ հակասական մեկնաբանությունները, նշենք վեպի երկրորդ հրատարակչության առաջաբանի հետգրությունը՝ («Մեր աշխատության մեջ գուցե և կան, իհարկե, **ավելի մեծ**, թեկուզ մի քիչ **այլ կարգի** սխալներ և թերություններ, քան վերոհիշյալները.- բայց այդ սխալներն ու թերությունները շտկելու համար հարկավոր էր թերևս **նորից** գրել այս վեպը, բայց դա արդեն ո՛չ թե **շտկում** կլիներ, այլ **անդամահատություն՝ մահվան սպառնալիքի ներքո**»¹), վերնագրի ընտրությունը, ո՞րն է Երկիր Նաիրին, ո՞վ ենք մենք, որտե՞ղ ենք գնում հարցադրումները և այլն:

«Երկիր Նաիրին» Չարենցը, կարծես մարգարեաբար զգալով հնչվելիք տարակարծությունները, բնորոշել է որպես պոեմանման վեպ՝ նկատի առնելով գուցե արձակին անհարիր քնարական զեղումները, պաթետիկ ոճն ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Երրորդ գլուխը շատ դժվար է սկսել. «Ես օրգանապես արդեն հեռու եմ այդ ամենից», - գրել է նա Մամիկոն Գևորգյանին:

Հետագայում Չարենցը փորձել է շտկումներ մտցնել վեպում, սակայն դա համարել է **«անդամահատություն մահվան սպառնալիքի ներքո»** և հիմնականում թողել է այնպես, ինչպես կա: «Կուզիկի մեջքը միայն գերեզմանը կշտկի», - ընդհանրացրել է նա:²

Այս արտահայտությունը ևս տարակարծիք բացատրությունների է ենթարկվել:

Գուրգեն Մահարին մի առիթով հարցրել է.

-Ինչո՞ւ այդպես գրեցիր «Երկիր Նաիրին»:

-Այդպես գրվեց, ես մեղավոր չեմ:

Հավերժ աքսորյալ գրողը չէր էլ կասկածում, որ, «Այրվող այգեստաններ» վեպի հետ կապված, տարիներ անց իրեն ևս կուղղվի այդ հարցը:

Գրականագիտության մեջ կարծիքներ են հնչել այն մասին, թե ինչպիսին կլինեն «Երկիր Նաիրի» վեպը, եթե այն գրվեր ավելի ուշ շրջանում: Չարենցագետ Դավիթ Գասպարյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ այդ ժամանակ կգրվեր միանգամայն այլ սկզբունքներով: Չմոռանանք, որ Չարենցը վեպը գրել է իր ստեղծագործական կյանքի «ձախ» որոնումների շրջանում (1921-1924թթ.) և մաս-մաս տպագրել է «Նորք» հանդեսում, մտահղացվել է 1920 թվականին՝ «Ամենապոեմը» գրելու ընթացքում:

Վեպի հղացումն ու տպագրումը համարելով սխրանք՝ Ս. Մուրադյանը գրում է. ««Երկիր Նաիրի» վեպում, չնայած Չարենցի՝ կոմունիստ լինելու հանգամանքով պայմանավորված կաշկանդումներին, երբեմն ինքնակերպավորված հեղինակը, երբեմն էլ նրա կերտած հերոսները, ովքե՞ր և ի՞նչ ուժեր են մասնատել Հայաստանը հարցադրմանը տվել են համակողմանի և խիզախ պատասխան, ու հենց դա է Լենինի և

¹ *Եղիշե Չարենց, Երկիր Նաիրի, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1977, էջ 4:*

² *Նույն տեղում:*

բոլշիկների մասին բանաստեղծի իրական կարծիքը»¹: Խոսքը «արյունարբու մի սկյուր, ռսացած մի մոնղոլ, մի գերմանական լրտես» որակումների մասին է:

Աշոտ Ալեքսանյանն իր՝ «Եղիշե Չարենցի «Երկիր Նաիրին» և եվրոպական վիպական ավանդույթը» հոդվածում վեպը վերլուծում է եվրոպական մոդեռնիստական վեպերի համատեքստում: Հոդվածագիրն ընդգծել է վեպի արտահայտչական և ճանաչողական նորանոր ձևերի առկայությունը: Շարունակության մեջ բավականին մանրամասնորեն նշվում են Չարենց- Ջոյս, Մյուզիլ, Պրուստ նմանության եզրերը:

Նշված հեղինակները, այդ թվում նաև Չարենցը, վեպը դարձրին քերթողական և բանախոհական սկզբունքների բարձրագույն համադրություն:

«Մոդեռնիստական վիպական կառույցը, արտաքուստ ավանդական լինելով, միաժամանակ ներքին գերլարված, անհաշտ բանավեճի մեջ է ավանդապաշտության սկզբունքների հետ և պայթեցնում է վերջինիս ձևաբովանդակային սահմանները, ասել է թե՛ կառուցվածքային հեղափոխությունն ակնբախ է: Այստեղ ամեն ինչ էական է, քանի որ ողջն այստեղ բանախոհությունն է: Չարենցի Կարսը, Մյուզիլի Վիեննան, Բրոխի «Լուսնոտներ» գերմանական քաղաքները, Ջոյսի Դուբլինը և այլն՝ բնավ հետնաբեմ չեն, որոնց մասին պատմվում է (ինչպես օրինակ՝ Բալզակի Փարիզը կամ Դավուսը՝ Թ. Մաննի ստեղծագործություններում, այլ մի երևակվող թեմա, որի վերաբերյալ խորհրդածություններ են արվում, - գրում է Ա. Ալեքսանյանը):»²

Հոդվածագրի կարծիքով Չարենցը Մ. Պրուստի, Ռ. Մուզիլի, Ջ. Ջոյսի օրինակով իր առաջ խնդիր է դրել ազատվել իրականության մեստիֆիկացիայից և ռոմանտիզմից ու վերստեղծել իրականություն:

Տպավորիչ է Ա. Ալեքսանյանի՝ Մագուրի Համո-Առնիայմ զուգահեռը (Մուզիլի «Մարդն առանց հատկությունների»), երկուսն էլ նույն դերակատարությունն ու ճակատագիրն ունեցան:

Արվեստի ճշմարիտ գործերը տարիներ, երբեմն նաև դարեր շարունակ բացում են իրենց ներքին հարստությունները, յուրաքանչյուր նոր ընթերցմամբ ենթատեքստի նոր շերտ ցուցադրում, հուշում չասվածը:

Չարենցի «Երկիր Նաիրին» այդպիսի գործ է: Բոլոր քննարկումների առանցքում Մագուրի Համոյի կերպարն է՝ տարաբնույթ որակումներով՝ ազգային մակաբույծից մինչև հեղինակի խոհերի կրող ու արտահայտիչ և մարտիրոսված հերոս(Մագուրի Համոյի նախատիպը Համազասպ Նորհատյանն է, ով, իրոք, կախաղան է հանվել Կարսի անկումից անմիջապես հետո): Մեր կարծիքով, եթե վեպի առաջին և երկրորդ գլուխներում նուրբ ծաղրով են ներկայացված Մագուրի Համոն,

¹ Պատմա-բանասիրական հանդես, 2017 թ., հ. 2, էջ 23:

² <https://granish.org/erkir-nairin-ev-evropakan-vipakan-avanduty/>

Վառոդյանը, բժիշկ Սերգեյ Գասպարիչը, ապա հեղինակը, չմոռանալով Մագուրի Համոյի աչքերի հուսահատական պարտությունը, մարտիրոսացնում է նրան: Համոյի գլխավերևից կախված ցուցանակն ինչո՞ւ չկարդալ՝ *միացալ Հայաստան, անկախ Նաիրի*, այսինքն՝ կախադան է հանվում ազգային երազը և հատկապես՝ դաշնակցության ազգային երազը: Հենց այս երազի դագաղն է, որ վեպի երկրորդ մասում գավառացի վարժապետը (Չարենցը) տանում է թաղելու որպես նվիրական և սիրելի մեռել: Դ. Գասպարյանն այս պատկերն ասոցացնում է Քրիստոսի խաչելության հետ, հիշենք Քրիստոսի գլխավերևից կախված ցուցատախտակը: «Քրիստոսի խաչելության անդրադարձը պատահական չէ,- գրում է Դ. Գասպարյանը,- հավատի այդ նվիրյալին էլ տառապանք վիճակվեց՝ մատնություն յուրայինների կողմից, պարտություն և խաչելություն սրբազան գործի ճանապարհին»:¹

Եղ. Չարենցի ողջ ստեղծագործության մեջ խիստ ընդգծված է պատմամշակութային դաշտի ձևավորումը, հետաքրքրությունն առավելապես ուղղված է լատինական մշակույթին: 20-30-ական թվականներին գրած ստեղծագործություններում դրանք առավել համակարգային բնույթ են կրում: Մեծ տեղ են գրավում Հին Հռոմի պատմությունը, լատինական ասույթներն ու թևավոր խոսքերը: Խոհոփիլիսոփայական այս հղումներն ավելի շատ տեղ գտան պոետական բնագրերում, անմասն չմնաց «Երկիր Նաիրին»: Հիշատակելով վերոհիշյալ ցուցատախտակը՝ Ս. Գրիգորյանը գրում է. «Հանրահայտ է, որ այս պատկերը Չարենցը ստեղծել է Հովհաննու գրքի համապատասխան հատվածի գուգորդությամբ, բայց այն անուղղակի կապվում է նաև լատինական ավանդույթի հետ»:²

Հավերժ շարժվող, հավերժական շարժիչ, հարասացությունները, *պերպետուում մոբիլե* փոխաբերությունը, *հասկացողը կհասկանա* թևավոր խոսքը գրականագետի կարծիքով այն ոճական թեթև ակնարկներն են, որոնք շարադրանքին տալիս են երգիծանքի նուրբ քողարկված երանգ: Չարենցը խոր ցավով է նկարագրել կորուսյալ հարենիքը խորհրդանշող Կարսի անկումը՝ շատ լավ հասկանալով դրա ռազմաքաղաքական, բարոյահոգեբանական ու գաղափարական պատճառները: Այդ «վիթխարի ցավի» մասին ուղղակի կամ անուղղակի խոսել է ինչպես արձակում, այնպես էլ չափածո ստեղծագործություններում:

Գեղարվեստական առումով «Երկիր Նաիրին» միանգամայն նոր խոսք է հայ պատմավիպասանության մեջ: Նոր է պատումի և՛ ոճը, և՛ լեզուն, և՛ կառուցվածքը, և՛ հերոսների կերպավորման արվեստը: Իր էությունը և գեղարվեստական սկզբունքներով նա ավելի հարազատ է 20-րդ դարասկզբի եվրոպական մշակույթի չափանիշներին:

¹ Գասպարյան Դ., Փակ դռների գաղտնիքը, «Ապոլոն» հրատ., Երևան, 1994, էջ 349:

² Գրիգորյան Ս., Չարենցի բնագիրը, «ՎՄՎ-Պրինտ» հրատ., Երևան, 2013 թ., էջ 15:

Հեղինակն անկողմնակալ է իր կերտած հերոսների և նկարագրած դեպքերի նկատմամբ: **Դրական և բացասական** հերոսներ չի ստեղծել: Նկարագրել է մարդուն, իրականությունը, պատմական իրադարձությունները: Եվ պատահական չէ, որ այն, ահռելի տարբերություններով հանդերձ, համեմատվում է այնպիսի գլուխգործոցների հետ, ինչպիսիք են Մյուզիլի «Մարդն առանց հատկությունների», Կաֆկայի՝ «Դոկտոր», Հաշեկի «Շվեյկը», Մարկեսի «Հարյուր տարվա մենությունը»: Գրականագիտության մեջ նշվել է, որ Գոգոլի «Մեռած հոգիները» և Անդրեյ Բելու «Պետերբուրգ» գործերը որոշակիորեն ներշնչել են Չարենցին: Երկում առկա խոհափիլիսոփայական ենթատեքստը, ասելիքի խտությունն ու հայրենակորսության կսկիծը առիթ են տվել այն համեմատելու Խորենացու «Հայոց պատմություն» և Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպերի հետ:

«Երկիր Նաիրի» վեպը մեծ ազդեցություն է թողել հետագա գրողների վրա (Բակունց, Մահարի, Թոթովենց, Մնձուրի, Շահնուր): Գրիգոր Արծրունին աղերսներ է տեսնում Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» և Չարենցի «Երկիր Նաիրի» երկերի միջև: «Շահնուրի գրականությունը, - գրում է Ա. Ավագյանը, - հարազատության շատ եզրեր է դրսևորում չարենցյան մտահոգությունների հետ»:¹

Ինչպես նշեցինք, «Երկիր Նաիրին» իր բազմաշերտ քաղաքական ենթատեքստով դուրս է դասական վեպի չափանիշներից և այսօր էլ արդիական է, ու գրականագետների և ուսումնասիրողների քննության առարկա, որոնք միանգամայն նոր տեսանկյունից են վերլուծում այն: Ազատ Մաթյանը «Երկիր Նաիրին» բնորոշում է որպես սեփական պարտության ցավից ու ամոթից ազատվելու դեղատոմս, որ բանաստեղծը գրել է ինքն իրեն: Վեպի ողբերգական, հերոսական տարբերակը նա համարում է «Մահվան տեսիլը»: Աշոտ Ոսկանյանը վեպը համարում է հասունության հասած գավակի վերջնական հրաժեշտ, որով ավարտվում է «Տաղ անձնականի» մնաս բարովը:

Ավելի յուրահատուկ ընդհանրացման գալով՝ Վահրամ Դանիելյանն իր «Ինչպե՞ս ընթերցել Կարսը, որպես վեպի տարածություն» հոդվածում աղերսներ է գտնում Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի և ազգությամբ թուրք Օրհան Փամուքի «Չյունը» վեպի միջև:² Երկուսն էլ պատմական Կարս քաղաքի մասին են: Եվ Փամուքը, և Չարենցը նկարագրել են հին և նոր քաղաքը, փողոցները, հիշարժան վայրերը, երկուսն էլ ընդգծել են Կարսի փոքրությունը, քաղաքի կարևոր շինությունները, փողոցի անունները՝ Լորիս Մելիքով, Աթաթուրք: Երկու վեպերում էլ կան «Դրոշ» անունով թերթեր:

¹ **Ավագյան Ա.,** Պատկերազարդ պատմություն Շահան Շահնուրի, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2004, էջ 107:

² <https://www.youtube.com/watch?v=oXqbAVysbeY>

Եղիշե Չարենցին անվիճելիորեն կարելի է դասել այն գրողների դասին, ովքեր առավելագույն թվով գաղտնագրել և ծածկագրել են կցել իրենց ստեղծագործություններին: Դրանք մեծամասամբ գաղտնագերծվել են: (Հիշենք «Պատգամը», որը և Չարենցի մոտալուտ մահվան պատճառ դարձավ): Ըստ Արքմենիկ Նիկողոսյանի՝ գաղտնագրեր կան նաև «Երկիր Նաիրի» վեպում¹: Դրանք շեղ գրված բառեր, արտահայտություններ ու նախադասություններ են, որոնք իմի բերելով՝ գրականագետը ստացել է ֆուտուրիստական տրամադրություններով գրված պոեմ («Ռումանս անսեր»): Տարբեր պարբերություններում այդ արտահայտություններն ամբողջանում են՝ դառնալով իմաստաբանական խմբեր: Գո՞ւցե դրանք Չարենցի վեպն ընթերցելու նոր բանալիներ են առաջարկում:

Անընդհատ կրկնվում են Առաքել, Առաքելոց, Առաքյալ, 12 առաքյալ, 11 առաքյալ արտահայտությունները: Պատմությունից հայտնի է, որ Մագուրի Համոյի հոր անունը Առաքել էր: Սա իհարկե ավարտուն դիտարկում չէ, բայց հետաքրքիր է ու հիշարժան, մանավանդ, որ Չարենցը սիրում էր «տեքստի հետ խաղալ»: Բերենք մի հատված.

Առաքելոց,

12 առաքյալ,

Հուդայի 11 առաքելոց,

Մշեցի Թաթոն,

Կոտորած, կոտորած, կոտորած,

Բերդը, Վարդանի կամուրջը, Առաքելոց եկեղեցին,

Օրը կգա և նորից կելնե, կհառնե

Մշուշից Նաիրյան ոգին,

Առաքելոց եկեղեցում:

Այսօր էլ հնչում են այն կարծիքները, թե ինչպիսին կլինեի վեպը, եթե այն գրվեր ավելի ուշ կամ ժանրային այլ տեսակի մեջ: Ընդհանրապես, գրականագիտության մեջ կարևորվում են **կենսագրություն** և **ստեղծագործություն**, **աշխարհայացք** և **ստեղծագործություն** հարաբերությունները: Չարենցն այն անհատականությունն է, որ անընդհատ ձգտում էր նորին: Դրա վկան ստեղծագործական գործնեության անպարագիծ ուղին է, որը չի տեղավորվում որևէ **իզմի** ժանրային սահմանափակման մեջ: Նա ինքն է ստեղծում ուղղություն՝ գրելով 16 տողից բաղկացած պոեմ, «Տաղարան», պոեմանման վեպ:

Նորից անդրադառնանք արդի գրականագիտության մեջ շրջանառվող մի կարևոր խնդրի՝ տեքստի վերլուծությանը. չկա ավարտուն տեքստ, եթե անգամ այն գրվել է հարյուր կամ հազար տարի առաջ: Յուրաքանչյուր ընթերցող մասնակից է տեքստի գրմանը: Եթե ես երեկ ընթերցել եմ «Երկիր Նաիրի» վեպը, այն նորից է գրվել և վաղը նորից կգրվի: Հենց սրանում է արվեստի անմահ գործերի գաղտնիքը:

¹ <http://boon.am/yeqhishe-charents/>

«Երկիր Նաիրի» վեպը պատմաքաղաքական բազմաշերտ վեպ է, հեղինակի ոգու քարտեզագրում նաև՝ սթափության ճիչ:

Գրականություն

1. Աղաբաբյան Ս., Հայ սով. գրակ. պատմ., հ. 1-ին, Երևան, 1986:
2. Ավագյան Ա., Պատկերազարդ պատմություն Շահան Շահնուրի, Երևան, 2004:
3. Գասպարյան Դ., Փակ դռների գաղտնիքը, Երևան, 1994:
4. Գրիգորյան Ս., Չարենցի բնագիրը, Երևան, 2013:
5. Եղիազարյան Ա., Չարենցը և պատմությունը, Երևան, 1997:
6. Եղիշե Չարենց, Երկիր Նաիրի, Երևան, 1977:
7. Թամրազյան Հր., Եղիշե Չարենց, Երևան, 1981:
8. Պատմա-բանասիրական հանդես, 2017 թ., հ. 2:

Էլ. ռեսուրսներ

- <https://granish.org>
- <https://youtube.com>
- <http://boon.am>

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ., Ս.Ա. Խանյանը: